

MICHAL FRÁNEK

ROMANTISMUS JULIA ZEYERA Z POHLEDU DOBOVÉ LITERÁRNÍ KRITIKY

Klíčová slova: Julius Zeyer, česká literatura 19. století, česká literární kritika, ručovsko-lumírovská generace, romantismus, parnasismus, exotismus, aristokratismus.

Keywords: Julius Zeyer, 19th century Czech literature, Czech literary criticism, Poets from Ruch and Lumír circles, Romanticism, Parnassism, Exoticism, Aristocratism.

Julius Zeyer's Romanticism from the Perspective of 19th Century Literary Criticism

Abstract

This work tries to map various literary contexts into which Zeyer's Romanticism was placed by Czech literary critics of the 19th century. Czech criticism of the 1870s and 1880s generally failed to capture the specificity of the work of the Ruch and Lumír Circles under the term "Romanticism", and also missed its connection with French Parnassism. Some of the critics perceived Zeyer's work as a response to Gothic fiction, others (for example Leander Čech) as related to German Romanticism (Tieck, Novalis). In the 1890s, in the context of changing artistic tastes, interest in Zeyer's works substantially increased. Critics tried to integrate them into the development of Czech literature and also into the European context and to interpret them using terms like "exoticism" and "aristocratism" (for example F. X. Šalda, F. V. Krejčí, M. Marten).

Když několik měsíců po Zeyerově smrti shrnoval Jan Jakubec v článku příznačně nazvaném *Boj o Zeyera nekrology* vykládající jeho život a dílo, poukázal v závěru na absenci hlubší analýzy básnickovy tvorby a z toho vyplývající sklon k frázovitosti a heslovitosti při hodnocení jeho uměleckého zjevu. Jako jeden z příkladů uvedl i tradiční označení Zeyera za romantika: „Že je Zeyer romantik, je každému patrné, kdo z něho dost málo četl. Ale jaký je romantik? To se objasnit nepokusil nikdo. Je to pouhá kopie romantiky středověké, při níž pro Zeyera nic neexistuje, co duch lidský vytvořil za posledních 800 let? Je pod vlivem moderní romantiky německé? francouzské? anglické? atd. Je jeho romantismus pouhý otisk dosavadních podobných směrů? Či přidal jim něco ze svého, jako romantismy moderní? Je to pouhý romantismus knižní či docela podobné dispozice duševní zachycují se z mnohých směrů, s nimiž přece básník byl dobře seznámen, právě na tomto?“ (JAKUBEC 1901: 467).

Jakubec tak dobře vystihl dobovou nejistotu a tápání, které se skrývalo za nálepku Zeyerova romantismu a které provázelo od prvopočátků kritické ohlasy na Zeyerovu tvorbu, často se schovávající za vágní charakteristiky typu „romantik jasně vysloveného rázu“, „plnokrevný romantik“ apod. Česká literární kritika 70. a 80. let totiž většinou nedovedla postihnout pod zastřešujícím pojmem romantismus/romantika specifičnost tvorby ručovsko-lumírovské generace ani její souvislost s francouzským parnasismem, který na počátku 60. let ve Francii vystřídal romantismus a osobitě na něj reagoval (srov. HAMAN 2007: 244–248). Z dobových recenzí navíc zřetelně vysvítají vzájemně protikladná pojetí funkce literatury, jež vyústila již ve druhé polovině 70. let do polemik mezi tzv. národovci a kosmopolity (HAMAN 2003: 81–83; srov. též JANÁČKOVÁ 2008: 293–302).

Této nejednoznačnosti napomáhala i samotná Zeyerova díla, jež se mnohdy vymykala ustáleným schématům a znesnadňovala tak jednoznačné zařazení do předem daných příhrádek. Kupříkladu Zeyerův první román *Ondřej Černyšev* (1875) představoval pokus skloubit žánr historického románu, který se odehrává v poměrně nedávné době druhé poloviny 18. století, s prvky fantastična a okultismu, jež ztělesňuje postava mága Lambertiho. Ten v románu sehraje velmi důležitou roli, když za pomoci nadpřirozených sil odvrátí budoucí carevnu Kateřinu II. od rozhodnutí zaslíbit svůj život Černyševovi. Jeho kouzla však nejsou v díle nijak racionálně vysvětlena a autor dokonce jeho postavu používá k tlumočení svých vlastních názorů, zpochybňujících neomylnost osvícenského racionalismu. Právě tuto skutečnost mu však vytkla jinak vcelku příznivě nakloněná kritika. Jan Neruda ve své recenzi podobnou kontaminaci žánrů nepřímo odmítl: „Romantika je ovšem vždy poněkud snem, ale romancier má být vždy pohotovým psychologickým rozluštitelům jeho. Žádáme právě od románu dějinnou a psychickou jasnost až mikroskopickou, takových naprosto nevysvětlitelných, čistě čarodějných scén, jakou je ta scéna u Lambertiho, román nesnese. Leda by to nebyl román historický, nýbrž fantastický, mystický“ (NERUDA 1961: 209).

Různost interpretací umožňovaly také *Báje Šošany* (1880). V jejich úvodu je zobrazen hlavní hrdina, mladý básník Valerius, který putuje po Evropě a nese s sebou v cestovním vaku čtyři knihy, jež jsou mu drahé – Byronova *Vězně chillonského*, Lamartinovy *Meditace*, Alfieriho *Filipa* a Racinovu *Faidru* (ZEYER 1922: 4), tedy vesměs díla, jež jsou „samou trestí evropského romantismu“ (KVAPIL 1942: 14). Tím jako by autor naznačoval literární vzory, k nimž se hlásí a jejichž prizmatem je možné knihu číst. Zároveň se však kniha tématy svých povídek (z biblické předpotopní doby, ze starověkého Egypta i bájně Indie) v dobovém recepčním horizontu dostala do blízkosti populárních historických románů z dávné minulosti, jaké psal např. německý spisovatel a egyptolog Georg Ebers, s nímž byl Zeyer jednou srovnáván, např. Jaroslavem Vrchlickým, který *Báje Šošany* cenil výše než Ebersovy egyptské romány (VRCHLICKÝ 1880: 111).

Některá Zeyerova díla, např. *Román o věrném přátelství Amise a Amila*, vycházela z tradic středověké rytířské romantiky, jiná, např. část povídek ze sedmadesátých let, byla některými současníky i pozdějšími vykladači (KVAPIL 1942:

32) interpretována jako ohlas anglického gotického románu. Řada kritiků se často ani u jednotlivých knih neshodla v bližší charakteristice Zeyerova romantismu. Např. vydání druhého svazku novel v roce 1883 přijal Emanuel Miřiovský v *Lumíru* velmi příznivě a postavil se za právo autora na tvorbu v romantickém duchu, ať se již romantismus vyskytuje v jakýchkoli formách. Nejvíce ocenil povídku Donato a Sismonda, kterou pokládal za vzor, jak by se s romantickými látkami mělo nakládat; Zeyerův romantismus však nijak blíže nespécifikoval (MÍŘIOVSKÝ 1883: 544). Naproti tomu František Bílý v *Osvětě* označil Zeyera v recenzi na tutéž knihu za vnímavého žáka Victora Huga, především kvůli snaze o napínavý a nevšední děj. Povídku Donato a Sismonda řadil k žánru gotického románu, neboť v ní „vedle bujivé fantazie slaví triumfy také hrůzoděs“ (BÍLÝ 1884: 662).

První, kdo se v osmdesátých letech pokusil o hlubší postižení kořenů Zeyerova romantismu, byl Leander Čech. V *Literárních listech* v recenzi na výše zmíněný druhý svazek novel shledal souvislost mezi Zeyerem a německým romantismem Tieckovým, bratří Schlegelových a zejména romantismem Novalisovým, v jehož uměleckých zásadách viděl shodu se Zeyerovým způsobem tvoření. Nebyl si ovšem jist (což je dobově velmi příznačné), zda ke svým uměleckým zásadám Zeyer dospěl sám, nebo pod přímým vlivem Novalisovým (ČECH 1884: 22), tedy zda se jedná o shodu genetickou, či pouze typologickou.

Více než snahou o bližší charakteristiku Zeyerova romantismu se kritici Zeyerovi naklonění snažili v osmdesátých letech o obhajobu jeho způsobu tvoření a práva na něj, stejně jako práva na nezaujatou a nestrannou kritiku, i práva na pluralismus v literární tvorbě. Kritik v *Pokroku* v roce 1883 např. věnoval značnou část svého článku odsouzení způsobu, jakým jsou Zeyerovy práce mnohdy hodnoceny. Dle jeho názoru se básníkovi děje křivda, neboť mnozí kritici neberou v úvahu jeho umělecké stanovisko a soudí jej svým vlastním měřítkem: „Kdo jest rozhodným stoupencem uměleckého, ušlechtilou myšlenkou se nesoucího realismu, nebude se shodovati s idealismem, a kdo má v zálibě povšechný moderní způsob tvoření, bude snad odporovati formám, jaké vytvořil oživlý klasicismus. Nicméně chce-li zůstatí objektivním, nutno mu vždycky uznati přednosti aneb vytknouti vady díla bez ohledu k povšechné jeho formě. Činí-li jinak, činí tak buď nevědomky, buď úmyslně, ale vždycky aspoň do jisté míry chybuje, a to tím více, anoť úlohou kritiky jest nejen chválit a hanět, nýbrž také vysvětlovat“ (-TŠ: 1883: 1).

Zároveň v osmdesátých letech postupně krystalizovala snaha zasadit Zeyerův zjev do kontextu vývoje české literatury. Poté, co začalo být většině kritiků jasné, že básník nebude vycházet vstříc dobovému „požadavku dne“ a že se svým způsobem vymyká i z okruhu lumírovské družiny, začaly se ozývat hlasy zdůrazňující jako pozitivum právě jeho výlučnost a osamělost. Např. František Kvapil ve *Světozoru* v recenzi sbírky *Poezie* v roce 1883 nejprve charakterizoval zeyerovo ojedinělé postavení v české literatuře. Ne zcela jednoznačně uznání kritiky kladl na vrub konzervativně-doktrinářským literárním poměrům: „Romantik nejžhavějšího koloritu, s fantazií snad mezi všemi poety českými nejbohatší a nejsmělejší, zhusta až ku prahu čiré fantastičnosti zabíhající, při tom umělec hotový,

v koncepci a v dikci až do té nejnepatrnější podrobnosti originální a samostatný i teď, když romantismus začíná přecházeti ve tvary nové, prostší a skutečnému životu bližší, byl by každé a třeba veliké literatuře ke cti. A v každé z nich by zůstal osamocen – neutvořil by školy, tak jako Krasziński ji neutvořil v literatuře polské a Flaubert svými velkolepými romány *Salammbô* a *Tentation de Saint Antoine* v literatuře francouzské“ (KVAPIL 1883: 571). Podle Kvapila zůstane Zeyer také u nás bez následovníků, neboť ti by jej napodobením zvrhli v karikaturu. Právě z jeho postavení reprezentanta jedné, tj. romantické stránky české literatury vyzovuje oprávněnost jeho způsobu tvorby, jíž přiznává nadčasovou hodnotu: „Ať již křišťálový pramen romantické poezie úplně staví se v širokém proudu svěžího realismu – a k tomu i u nás dojde – tím krásné a velebné klenby jeho básnických inspirací nepozbudou svého kouzla a vskutku znamenité harmonie, která vždy dovede mluvit k duši těch, v nichž cit pro krásu nebyl utlumen zápasem života a vřavou denní“ (IBID.).

Zeyerovo osamělé postavení zároveň vedlo k jisté shovívavosti i ty kritiky, kteří preferovali jiné estetické postuláty. Ti jeho tvorbu tolerovali právě s důrazem na básníkovu ojedinečnost. Dobře to vystihl kritik v *Literárních listech*, když pochválil Zeyerův román *Gompači a Komurasaki*, především pro množství kulturněhistorických studií, jež předcházely vzniku díla; zároveň však varoval před epigonským napodobováním: „Nemůžeme však hned zatajiti, že nemyslíme nikterak, aby příklad Zeyerův měl hned celou řadu následovníků, aby – jak již u nás bývá – mnozí pachtili se za mistrem chtějíce ‚obohacovati písemnictví‘ pracemi podobnými; co jako zvláštnost, při vzácném nadání a důkladných studiích jest skutečně obohacením literatury, snadno může při nedostatku těchto vlastností, a stavši se pouhou mánií, býti písemnictví ke škodě, jak nejeden příklad z nejnovějšího ruchu literárního dokazuje“ (-OLD. 1885: 100).

Zatímco v 70. a 80. letech byl Zeyer považován (např. v kritikách Emanuela Miřiovského) zejména díky fantastickým prvkům v jeho prvních povídkách a novelách za následovníka J. J. Kolára sui generis a jmenován jedním dechem vedle Jakuba Arbesa, v 90. letech v souvislosti se zvýšeným zájmem o Zeyerova díla – k němuž přispěla především proměna dobového vkusu na přelomu 80. a 90. let – přibýly pokusy vyložit a postihnout jak jeho romantismus, tak i s ním úzce související otázku po jeho místě v české literatuře. Kritici začali interpretovat Zeyerovu tvorbu jako důležitý článek vyplňující citelnou mezeru v novodobém českém písemnictví. Např. Leander Čech v recenzi prvního svazku *Obnovených obrazů* v Zeyerovi viděl náhradu za to, „že u nás přirozenými cestami první doba romantického ducha se rozvinouti nemohla. On vsál do sebe všechny ty plody romantických národův evropských i orientálních, zpracoval je a svým duchem strávené a obnovené nám je podává“ (ČECH 1895: 1123). Tento postřeh je velmi důležitý, neboť připravoval půdu pro Martenovo pozdější začlenění básníkovy díla do linie vedoucí od Máchy k Březinovi (MARTEN 1916).

S termínem romantismus při charakteristice Zeyerova díla úzce souvisí označení exotismus a aristokratismus, popř. mysticismus, často vyslovovaná společně s ním. Pro Zeyerovu tvorbu byl v devadesátých letech prosazován termín exo-

tismus, jež někteří kritici pokládali za nejvhodnějšího společného jmenovatele pro jeho díla s náměty různorodými místně, časově i kulturně. O bližší definici a vysvětlení tohoto pojmu se pokusil František Václav Krejčí, který chápal exotismus jako „jeden z nejcharakterističtějších sklonů a zálib moderního romantismu“ (KREJČÍ 1901a: 403) a datoval jeho novodobý rozvoj od dob německých romantiků, Byrona a Shelleyho, Victora Huga a Théophilea Gautiera. Zároveň však zdůrazňoval specifickou českost Zeyerova exotismu, plynoucí ze skutečnosti, že je příslušníkem malého vnitrozemského nesvobodného národa, který nemá na vzdálených prostředích praktického zájmu, jako mají koloniální mocnosti: „Když český poeta si zajede na perutích své obraznosti do Indie nebo Japanu, pak jej tam ženou ty nejnepraktičtější příčiny, jen pouhá ‚blankytná touha‘, jak tomu Zeyer sám říkal, tatáž, která starým Tieckům a Novalisům dávala uprostřed copatých německých filistrů a největší národní mizerie politické snít o kouzelné modré květině“ (KREJČÍ 1901a: 404). Zeyerovy úniky do cizích kultur pak Krejčí interpretoval jako důsledek Zeyerovy vnitřní slabosti, která jej nutila hledat oporu v silnějších a ryzejších civilizacích.

Označení aristokratismus se vztahovalo jen částečně k Zeyerově tvorbě samotné. Více byl tento pojem užíván k charakterizování básníkovy postoje k životu a umění, který Zeyer vyslovoval zejména ve svých polemicky laděných předmluvách, v nichž vyjadřoval své opovržení „davem“ a odmítal popularitu, pokud by musela být zaplácena uměleckými ústupky. Tento postoj mladá generace v 90. letech chápala jako kýženu jednotu života a díla, proto jej vysoce oceňovala. Dobře je to vidět na hodnocení F. X. Šaldy, který měl vůči Zeyerovým dílům řadu vážných výhrad, vytykal mu především hrubou a primitivní psychologii jeho postav (např. v kritice *Tří legend o krucifixu*); pro Zeyera jakožto člověka však nalézal pouze slova chvály: „Zde přestává všechna kritická diskuse; před touto jednotou snu a realizace zbývá jen se poklonit. A po této stránce zaslouží jistě sympatií mládeže, zaslouží, aby se jím inspirovala jako krásným duchem, vroucím oddaným srdcem“ (ŠALDA 1950: 58). Pro značnou část mladé generace představoval Zeyerův aristokratismus alespoň částečnou náhradu za vyspělou a jemnou aristokratickou kulturu, již v české společnosti velmi bolestně postrádala. Zeyerův aristokratismus však byl zároveň trnem v oku realisticky orientované kritice, která si na plebejskosti (v havlíčkovském duchu) naopak zakládala a jež se proto snažila tento Zeyerův postoj demaskovat a zesměšňovat jako falešný.

Obdobně protichůdně interpretovala kritika též spirituální motivy. Část mladé kritiky viděla v jeho dílech z konce 80. a z 90. let (především v *Janu Marii Plojharovi*, *Domu U Tonoucí hvězdy*, *Třech legendách o krucifixu* a *Trojích pamětech Víta Choráze*) vlivy či analogie k soudobé západoevropské, zejména francouzské tvorbě (např. Huysmansově). Jakubec ve výše zmíněném článku naopak spatřoval příbuznost zejména s německými romantiky, kteří na sklonku života skončili v náručí katolické církve. F. V. KREJČÍ zase v *Trojích pamětech* pod křesťanskou slupkou spatřoval silný vliv slovansko-indického nihilismu, ovlivněného Dostojevským a Tolstým (KREJČÍ 1901b: 117). Dobové pozadí těchto různých interpretací je třeba vidět zejména v protiklerikalismu značné

části kritiky, která nechtěla tak významného a přitažlivého básníka přenechat „bez boje“ katolické moderně.

Závěrem je tedy možno shrnout, že literární kritika se – zejména v prvních dvou desetiletích – příliš nezabývala bližším upřesněním Zeyerova romantismu. Určitý obrat nastal vlivem proměny dobového vkusu a nástupu nové generace až v 90. letech a pokračoval v prvních desetiletích 20. století. Zeyerovo dílo i jeho život do značné míry představovaly určité projekční plátno, kam si jednotliví kritici promítali ty stránky Zeyerova díla, jež vyzdvihovali nebo naopak považovali za nebezpečné pro směřování české literatury. Široký a mnohdy až vágní význam pojmu romantismus jim to do značné míry umožňoval. Tyto otázky se transformovaly do obecnějších tázání po místě Julia Zeyera ve vývoji české literatury. Zeyerův důraz na motiv země umožnil později Miloši Martenovi včlenit básníka do linie mezi Máchu a Březinu jako jejich spojovací článek (MARTEN 1916). Tento aspekt zdůrazňoval také F. X. Šalda, jehož vztah k Zeyerovi procházel dlouhým vývojem a pro nějž básník představoval stálou interpretační výzvu (např. ŠALDA 1951: 24–41, 1991: 241–250; srov. TOPOR 2007). Je příznačné, že ještě ve 30. letech, tedy na sklonku svého života, s ním stále nebyl vyrovnán a považoval jej za velmi složitého autora (ŠALDA 1935: 162).

Prameny

BÍLÝ, František

1884 „Nové písemnictví – Výpravná prosa“, *Osvěta* 14, II. díl, r. 661–665

ČECH, Leander

1884 „Novelly Julia Zeyera II“, *Literární listy* 5, č. 3, s. 22–23

1895 „Výpravná prosa“, *Osvěta* 25, II. díl, s. 1123–1124

JAKUBEC, Jan

1901 „Boj o Zeyera“, *Naše doba* 8, s. 461–468

KREJČÍ, František Václav

1901a „Julius Zeyer a jeho exotismus“, *Rozhledy* 10, č. 11, s. 403–406

1901b *Julius Zeyer. Kritická studie* (Praha: Hejda a Tuček)

KVAPIL, František

1883 „Poesie Julia Zeyera“, *Světobzor* 17, č. 48, s. 571–572

KVAPIL, Josef Š.

1942 *Gotický Zeyer* (Praha: Václav Petr)

MARTEN, Miloš

1916 *Akkord. Mácha–Zeyer–Březina. Essaye* (Praha: B. Kočí)

MIRĚOVSKÝ, Emanuel

1883 „Novelly Julia Zeyera II“, *Lumír* 11, č. 34, s. 544

NERUDA, Jan

1961 „Ondřej Černyšev“, *Národní listy* 15, 1875, 17. 12. Cit. podle: Neruda, Jan: *Literatura II* (Praha: SNKLU), s. 207–211

ŠALDA, František Xaver

1935 „Několik slov o Jakubu Arbesovi. Osobní i zásadní“, *Šaldův zápisník* 7, č. 4, s. 153–165

1950 „Julius Zeyer: Tři legendy o krucifixu“, *Literární listy* 17, 1896, č. 5, s. 83–86; č. 6, s. 101–103; č. 7, s. 116–117; č. 8, s. 133–135. Cit. podle: *Soubor díla F. X. Šaldy, sv. 12, Kritické projevy* 3, 1896–1897, s. 38–58

1951 „Julius Zeyer“, *Česká revue* 4, č. 6, s. 659–666; č. 7, s. 788–795. Cit. podle: *Soubor díla F. X. Šaldy, sv. 14, Kritické projevy* 5, 1901–1904, s. 24–41

1991 „Několik slov o Juliu Zeyerovi“, *Šaldův zápisník* 3, 1930–1931, s. 241–250

ŠIFRA -OLD.

1885 „Julia Zeyera: Gompači a Komurasaki“, *Literární listy* 6, č. 8, s. 100

ŠIFRA -TŠ.

1883 „Z literárního trhu“, *Pokrok* 15, 13. 1., s. 1

VRCHLICKÝ, Jaroslav

1880 „Báje Šošany od Julia Zeyera“, *Lumír* 8, č. 7, s. 111–112

ZEYER, Julius

1922 *Báje Šošany* (Praha: Unie)

Literatura

HAMAN, Aleš

2003 „Proměny a střety literárních modelů a uměleckých rolí na cestě k moderně v české literatuře 19. století“, in též: *Literatura v průsečíku pohledů. Teorie – historie – kritika* (Praha: ARSCI), s. 75–84

2007 *Trvání v proměně. Česká literatura devatenáctého století* (Praha: ARSCI)

JANÁČKOVÁ, Jaroslava

2008 „Od romantismu do symbolismu“, in Lehár, Jan – Stich, Alexandr – Janáčková, Jaroslava – Holý, Jiří: *Česká literatura od počátků k dnešku* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

TOPOR, Michal

2007 „Šaldův Zeyer. K jedné vlnivé figuře“, in: Kubíček, Tomáš – Merhaut, Luboš – Wiendl, Jan (eds.): „Na téma umění a život“. *F. X. Šalda 1867–1937–2007* (Brno: Host), s. 252–267

